

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

International journal of Iranian- Islamic Studies

E-ISSN: 2717-2961

Document Type: Research Paper

Vol. 12, No. 26, Sprig 2021 pp.18-21

Received: 3/9/2020 Accepted: 13/3/2021

**A comparative study of women's clothing in four drawings of
Shahnamehs of the Safavid period
(Meeting of Zal and Rudabeh)**

Mahdieh Hashemi*

*Corresponding Author: Master's degree in Islamic Arts, Soura University, Iran
mahdiyehhashemi@gmail.com

Abdul Karim Attarzadeh

Assistant Professor of Islamic Art, Faculty of Arts, Soura University, Iran
attarzadeh@soore.ac.ir

Abstract

Hijab is a special word to protect women from stranger men. Women's clothing existed in the pre-Islamic and post-Islamic periods. In fact, women covered their hair, and with the advent of Islam and the order to cover women, as well as the emphasis on protecting their necks and breasts, changes were made in women's clothing. Changes in hijab and women's clothing can be seen in the magnificent works of Islamic Iran, such as Ferdowsi's Shahnameh. Muslim painters have approached the issue of women's clothing in depicting the faces and bodies of men and women with different approaches. In the paintings of Ferdowsi's Shahnameh in the Islamic period, despite the archaism of her stories, the subject of women's clothing has been raised. The painters of the illustrated Shahnamehs of the Safavid period did not deal with the subject of women's clothing in the same way. The purpose of the present study was to compare the women's clothing in the painting of the meeting between Zal and Rudabeh in the Shahnamehs of the Safavid period and in which painting, women's clothing is more observed. The type of basic article

is descriptive-analytical and the necessary information from library sources and observation of works with the aim of achieving the level of observance of religious orders among Safavid era painters and understanding the religious commitment of the painter to illustration, has made its research necessary. Four paintings from the Safavid period were selected with the common theme of "meeting Zal and Rudabeh" and were compared in three options according to jurisprudential and historical studies in the field of hijab. Options included "How do a stranger man and woman look at each other, head-cover and clothing of the women in the painting. The comparison, description and analysis of the paintings were presented in tabular form. The findings showed that the painter used Persian interpretations and the culture and beliefs of the time (according to the writings of Safavid tourists) to draw the hijab and cover of women. In the painting of Shah Abbas II era, a long veil covered women's breasts and neck and placed Rudabeh behind the pillar to show him less, which is an attempt by the painter to observe the religious hijab and to show the covering recommended by the commentators of his time. Considering the content of Safavid interpretations that a man can see the hands and wrists of the women, the painter of the Shah Abbas II era used this command well in drawing women and by drawing loose clothes with long sleeves, an attempt was made to preserve women's clothing. It was also found that due to the more appropriate covering of the head, neck, body and hands of women and the type of visual connection created between Zal and Rudabeh, the painting of the Shah Abbas II period has observed the highest amount of hijab compared to the other three paintings.

Keywords: Women's clothing, Safavid Shahnamehs, Zal and Rudabeh painting, painting

References

- Abisaab, Rula Jurdi (2017). *Converting Persia: religion and power in the Safavid Empire*, translated by Mansur Gol sefat.teharn: Research Institute for Islamic Culture and Thought [In Persian]
- Ali Ibn Abu Talib (2009). *Nahj al-Balagha*, translated by Ali Shirvani.Tehran: Nasim e hayat. [In Persian]
- Amid, H. (1984). *Farhang e Amid [Amid Dictionary]*.Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Azhari, Muhammad Ibn Ahmad (2000).*Tahzib al loqat*. Beirut: Dar Ihya al Turath al Arabi.
- Dabiri, Q. and et al (2018). *Shahnameh and new researches on historiography, art and Iranian society*, Translated by Mahmud fazeli Birjandi, Tehran: nashre Payan. [In Persian]

A comparative study of women's clothing in four drawings/20

- Dabirsiaqi, M. (2016). *Translating the narrative of Ferdowsi's Shahnameh into prose*, Tehran: Nashre Qatreh. [In Persian]
- Dekhoda, A.A. (1994). *Loqatnameh*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]
- Diba, L.S. (2004). *Clothing in Iran, Safavid and Qajar periods in Encyclopadia Iranica*, under the supervision of Ehsan Yarshater, Translated by Peyman Matin. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Dozy, R.P.A. (2004). *Dictionnaire detaille des noms des vêtements chez les Arabes* [Detailed dictionary of the names of clothes among the Arabs], Edited by Baha al din Khoramshahi, Tehran: Scientific and cultural publishing company. [In Persian]
- Chardin, J. (1966). *Voyages du chevalier Chardin [Sir John Chardin's travels in Persia]*, Translated by Muhammad Abbasi. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Cooper, J.C. (2017). *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols*, Translated by roqayah behzadi. Tehran: Ilmi. [In Persian]
- Garnaṭi, Ibn Jozay (n.d.) *Al Tashil Li Ulum al tanzil*, Investigator Abdullah Khalidi. Beirut: dar al arqam ibn abi al arqm.
- Hejazi, B. (2002). *Zaeifeh: Weak (Study of the position of Iranian women in the Safavid era)*, Tehran: Qasideh Sara. [In Persian]
- Ibn Duraid, Muhammad ibn al-Ḥasan (1987). *jamharat al Luqat*, Beirut: Dar El Ilm Lilmalayin.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1993). *Lisān al- 'Arab*. Beirut: Dar al fikr Lil tibaat va al nashr al tawzi
- Jorjani, Seyed Amir AboulFath (1983). *Tafsir e Shahi, or, Ayat al Ahkam, Explanation ofn Ayat al Ahkam vali allah Ishraqi*. Tehran: Navid. [In Persian]
- Khaleqi motlaq, J. (2007). *Shahnameh*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia
- MAJLESI, Mohammad- Taqi ibn Maqṣud- 'Ali Eṣfahāni (1995). *Lawami'-i Sahibqarani*. Qom: Dar al tafsir. [In Persian]
- Mansourian Sorkh Geryeh, H. (2011). *Aesthetic critique of the story of Zal and Rudabeh. Persian- Lanquage and literature*, 29(1), 74-95. [In Persian]
- Minovi, M. (1993). *Ferdowsi and his poetry*. Tehran: Tous. [In Persian]
- Mirzaei, M. (2013). *A Study of Women's Clothing in Illustrated Shahnamehs (Case Study of Shahnameh of Baysanghari and Shahnameh of Tahmasebi)*. M.A. Dissertation. Islamic Azad University, Tehran Markazi Branch. [In Persian]
- Moein, M. (2002). *Farhange Moein* [Moein Dictionary]. Tehran: Ketab e Rah e No. [In Persian]
- Molla Ebrahimi, E., Bahramian, M., Zare Darnayaei, I. (2011). *Veil in Ancient Iran. Women Studies*, 1(2), 111-125. [In Persian]
- Motahari, M. (2007). *Hijab*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Nizami Ganjavi, Ilyās ibn- Yūsuf (2020). *Khamasa ye Nizami Shah Tahmasbi*. Tehran: farhangestane Honar. [In Persian]

- Pakbaz, R. (2004). *Encyclopedia of Art*. Tehran: Farhange Moaser. [In Persian]
- Parsa, F. (2014). *Shiite interpretations and historical transformations of Iran* (Tenth and eleventh centuries AH). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Peck, A.H. (2004). *Clothing in Iran, From Arab domination to Mongol invasion* In Encyclopadia Iranica, under the supervision of Ehsan Yarshater, Translated by Peyman Matin, introduction Ali Bloukbashi. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Pour Akbar, A. (2017). *Falnameyeh Shah Tahmasebi*, edited by Taher Rezazadeh, Tehran: Nashr e matn. [In Persian]
- Qarashi Bonabi, A.A. (1998). *Mofradat e Nahj al-Balagha*. Tehran: Nashr e Qiblah. [In Persian]
- Qavami, T. (2004). *Clothing in Iran, Parthian period* in *Encyclopadia Iranica*, under the supervision of Ehsan Yarshater, Translated by Peyman Matin. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Saeidi, F. (2014). Islamic Hijab (modest apparel) and Its Jurisprudential Limits. *Biannual Journal of Family Law and Jurisprudence*, 19(61), 45-70. [In Persian]
- Seibert, I. (2017). *Woman in ancient Near East*, Translated by Roqayeh Behzadi. Tehran: Pazhvak. [In Persian]
- Shah Abdul Azimi, H. (1984). *Tafsir e Asna Ashari*. Tehran: Miqat. [In Persian]
- Shams al Din, M.M. (2003). *Range of cover and look in Islam*, translated by Mohsen Abedi. Tehran: Al Hoda Internation Publishing [In Persian]
- Shirazi, F. (1991). Women's clothing in the Timurid era. *Kilk*, 23, 24; 191-198. [In Persian]
- Sims, E. (2004). *Clothing in Iran, the Mongol and Timurid eras* in *Encyclopadia Iranica*, under the supervision of Ehsan Yarshater, Translated by Peyman Matin. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Vali Qoujaj, M. and Mehrpouya, H. (2017). A Comparative Study of Women's Clothing in Travelogues and Paintings of the Safavid Period. *Pajouhesh e honar*, 7 (13), 109-123. [In Persian]
- Yasini, S. (2014). Religious approach of Iranian novel in painting female depiction. *Journal of Woman in Culture Arts*, 6(2), 167-187. [In Persian]
- Zare, A.M. (2009). *Analysis of hijab narrations*, M.A. Dissertation, Qom University. [In Persian]
- Al-Zamakhshari, Mahmoud ibn Omar (1986). *Al-Kashshaf*. Beirut: Dar al Kitab al Arabi.
- Ziapour, J. (1968). *Iranian women's clothing, from ancient times to the beginning of the Pahlavi Empire*, Tehran: Culture and Art Ministry. [In Persian]

فصلنامه بین‌المللی مطالعات ایران- اسلامی، دوره ۱۱، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

مطالعه تطبیقی پوشش زنان در چهار نگاره از شاهنامه‌های دوره صفوی

(دیدار زال و رودابه)

مهدیه هاشمی^۱

دانشجوی دکترای هنرهای اسلامی دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)

عبدالکریم عطارزاده

استادیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه سوره

(از ص ۸۴ تا ص ۱۲۴)

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۲۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۶/۱۳

چکیده

نگارگران مسلمان در ترسیم چهره و اندام شخصیت‌ها، با رویکردهای گوناگونی در بازنمایی پوشش زنان قلم زده‌اند. به‌رغم باستان‌گرایی داستان‌های شاهنامه فردوسی، موضوع پوشش زنان در تصویرگری‌های این اثر در دوره اسلامی مطرح بوده است، چنان‌که نگارگری‌های شاهنامه‌های مصور دوره صفوی، در این زمینه با یکدیگر یکسان نیستند. این پژوهش پس از مقایسه پوشش زنان با یکدیگر در نگاره «دیدار زال و رودابه» در شاهنامه‌های دوره صفوی، به این پرسش پاسخ می‌گوید که زنان در کدام نگاره، پوشیده‌ترند؟ این مقاله بنیادی، با روشی توصیفی - تحلیلی بر پایه اطلاعات منابع کتابخانه‌ای و مشاهده آثار مرتبط، در پی دستیابی به میزان پاس‌داشت هنجارهای دینی نزد نگارگران عصر صفوی است. لزوم شناخت التزام دینی نگارگر در تصویرگری، ضرورت این پژوهش را توجیه می‌کند. بنا بر یافته‌های پژوهش، سر و بدن زنان در نگاره نسخه شاهنامه روزگار شاه عباس دوم، یکسره پوشیده شده و این نوع پوشش، از فتاوی فقهای آن عصر متأثر بوده است.

واژه‌های کلیدی: پوشش زنان، شاهنامه‌های صفوی، نگاره زال و رودابه، نگارگری

مقدمه

حجاب موضوعی تاریخی، انسانی، مذهبی، و سنتی است و در دوره اسلامی برای مسلمانان، همواره مورد توجه بوده است. در فرهنگ‌های لغت فارسی حجاب به معنای در پرده کردن، ستر، نقابی که زنان چهره خود را بدان می‌پوشانند (معین، ج ۱، ۱۳۸۱: ۵۸۳)، چادر، روپوش (عمید، ۱۳۶۳: ۴۴۹)، عفاف و شرم (دهخدا، ۱۳۷۷: ج. ۶: ۸۷۰۲) آمده است. مفهوم لغوی کلمه حجاب از نظر فقها پنهان کردن و پوشش (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۹۸)، پوشاندن و مستور کردن (قرشی بنابی، ۱۳۷۷: ۲۵۰)، السَّتر (ابن درید، ۱۹۸۷: ۲۶۳)، و «ما حجبت به بین شیئین» (ازهری، ۱۴۲۱: ج. ۴: ۹۷) است. حضرت علی (ع) در نامه خود به مالک اشتر از واژه "احتجاب" به معنای پرده استفاده کرده است: «وَأَمَّا بَعْدُ فَلَا تُطَوَّلَنَّ احْتِجَابَكَ عَنْ رَعِيَّتِكَ فَإِنَّ احْتِجَابَ ... پس چرا خود را پنهان می‌داری؟» (علی بن ابی طالب، ۱۳۸۸: ۲۲۴). استاد مطهری واژه حجاب را اصطلاحی نسبتاً جدید برای پوشش (مطهری: ۶۴) و شمس الدین لفظ حجاب را برای بیان پوشش زنان، نوعی مسامحه در تعبیر دانسته که در بیان حکم شرع، دیده می‌شود (شمس الدین، ۱۳۸۲: ۵۲).

حکم شرعی پوشش و حدود آن در آیه ۵۹ سوره احزاب آمده است: «بگو زنان خود را و دختران خود را و نیز زنان مؤمن را به وقت بیرون رفتن از خانه، چادرهای خود را نزدیک بیاورند و فروگذارند بر رو و پهلوهای خود» (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۴۸۹). و نیز در سوره نور آیه ۳۰ آمده است: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ...» (نور: ۳۰): یعنی به مردان مؤمن بگو دیده فرونهند و پاک‌دامنی خود را حفظ کنند (سعیدی، ۱۳۹۳: ۵۴).

پوشش و پوشیدگی در اقوام و ادیان قبل از اسلام نیز وجود داشته است. بوداییان و هندوها، حجاب را پنهان کردن واقعیت، و عیسویان حیا و عفاف دانسته‌اند (کویر، ۱۳۹۶: ۱۲۶). به نظر می‌آید در ایران قبل از اسلام نیز به نوعی از حجاب استفاده می‌شده است. برای نمونه قوامی نوشته است که در خاور نزدیک در دوران هخامنشی تا دوره پارت‌ها نوعی پوشش که عقب سر را می‌پوشاند، رواج داشته است (قوامی، ۱۳۸۳: ۷۹). در دوران ساسانیان، چادر به طرق مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است (ضیاءپور، ۱۳۴۷: ۱۹۴). به گفته ملاابراهیمی، حجاب زنان اشرافی در تندیس‌های باقی‌مانده، نه تنها نشان می‌دهد که آنان حجاب خود را رعایت می‌کردند، بلکه الگویی برای زنان طبقات پایین جامعه نیز بوده‌اند (ملاابراهیمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۴). بعد از اسلام و هم‌زمان با دوران سلجوقی، زنان شنل‌های سه‌گوشی دور سر خود می‌پیچاندند که بر روی شانه‌هایشان می‌افتاد (پک، ۱۳۸۳: ۱۶۴). زنان دوران تیموری از حجابی ضخیم و سفید که تا پشت بدن پایین می‌آمد، استفاده می‌کردند و یا با شالی سبک و تیره، سر و گردن و نیز شانه‌هایشان را می‌پوشاندند (سیمز، ۱۳۸۳: ۱۸۶). در اوایل دوران صفوی زنان از تور ظریفی که سر، شانه و سینه‌هایشان را می‌پوشاند، استفاده می‌کردند (دبیا، ۱۳۸۳: ۲۰۱). در تاریخ هنر ایران، ادبیات و هنر به طور پیوسته همگام بوده و نگارگران پیش از هر کتاب فارسی دیگری، شاهنامه، حماسه عظیم فردوسی را به تصویر کشیده‌اند (دبیری، ۱۳۹۷: ۳۸). شاهنامه یکی از بزرگ‌ترین و اثرگذارترین آثار حماسی ایران و جهان است. تاریخ اساطیری و حماسه ملی ما در شاهنامه است. فردوسی تقریباً هزار سال پیش از این، شاهنامه را

به اتمام رسانیده و مطالب مرتبط به تاریخ اساطیری شاهنامه را از کتاب‌های فارسی دری، عربی و پهلوی جمع‌آوری و منظوم کرده است (مینوی، ۱۳۷۲: ۱). یکی از مهم‌ترین و رساترین داستان‌های شاهنامه، «دیدار زال و رودابه» است. فردوسی در این داستان مقدمه‌ای زیبا برای تولد یکی از قهرمانان شاهنامه، رستم، نوشته است. داستان زال و رودابه، روایت صادقانه‌ی یکی از زیباترین و بی‌آلایش‌ترین عشق‌های مجازی است (منصوریان سرخ‌گریه، ۱۳۹۰: ۷۸) که زال و رودابه با شنیدن توصیف‌هایی از یکدیگر، دلدادۀ هم می‌شوند و در نهایت در کاخ وعده دیدار می‌گذارند. هنگام دیدار، رودابه بر فراز کنگره کاخ ایستاده و زال پایین کاخ در تماشای اوست، اما دیوار بلند و زال بی‌قرار است، آنگاه رودابه موی از سر می‌گشاید و آن را برای زال می‌افشاند (دبیر سیاقی، ۱۳۹۵: ۴۳). این بخش از داستان توسط نگارگران دوران صفوی در شاهنامه‌های منسوب به شاه طهماسب، شاه اسماعیل، شاه صفی، و شاه عباس دوم تصویرگری شده است.

شاه اسماعیل اول در سال ۹۰۷ هجری سلطنت صفویان را تأسیس کرد. سپس مذهب شیعه را رسمیت بخشید (پارسا، ۱۳۹۳: ۲۸). با انتقال پایتخت به تبریز توسط وی، مکتب نقاشی تبریز تشکیل شد، که از پشتوانه پیشرفته‌ترین دستاوردهای کارگاه‌های دربارهای تیموریان و ترکمنان سود جسته است (پاکباز، ۱۳۸۳: ۱۵۷). پس از وی فرزندش شاه طهماسب به سلطنت نشست. در سال ۹۳۰ هجری شاه طهماسب از تبریز به قزوین منتقل شد. پس از شاه طهماسب، شاه اسماعیل دوم بر تخت سلطنت نشست (پارسا، ۱۳۹۳: ۲۹-۳۰). شاهنامه‌ای در سال ۹۸۴ هجری برای شاه اسماعیل دوم در قزوین مصور شد. به نظر می‌رسد این شاهنامه به پایان نرسیده است. شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ هجری) نوه شاه‌عباس اول، ۱۴ سال، و پس از وی شاه‌عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ هجری)، پسر شاه صفی، ۲۵ سال حکومت کرد. بر اساس بررسی‌های به‌عمل‌آمده در متن اصلی داستان و مطالعه تک‌تک ابیات شاهنامه، در شاهنامه ویراستاری شده خالقی مطلق چاپ ۱۳۸۶، (حدود ۹۲۰ بیت)، نگارندگان در زمینه پوشش و نوع حجاب زنان، نکته‌ای نیافتند. شاهنامه‌ها در ادواری نگارگری شده است که پوشش زنان به عنوان ارزش بین مسلمانان و جامعه ایرانی مورد توجه بوده است. با در نظر گرفتن این امر، نگارندگان این مقاله با توجه به ویژگی‌های پوشش زنان در دوره‌های مختلف، به بررسی تطبیقی میزان بهره‌گیری از ویژگی‌های پوشش زنان در چهار نگاره مذکور پرداخته‌اند و به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها بودند که: در این نگاره‌ها پوشش زنان با چه ویژگی‌هایی توسط نگارگران ترسیم شده و در مقایسه نگاره‌ها، کدام نگاره میزان بیشتری از پوشش زنان را در نقش رعایت کرده است؟ این مقاله از نوع بنیادی و به روش توصیفی - تحلیلی است و اطلاعات لازم را از منابع کتابخانه‌ای و مشاهده آثار جمع‌آوری کرده و سپس مورد مقایسه قرار داده است. از جمله پژوهش‌هایی که با محوریت پوشش زنان در دوران صفوی انجام شده است می‌توان به مقاله «مطالعه تطبیقی پوشش زنان در سفرنامه‌ها و نگاره‌های دوره صفویه» اشاره کرد که توسط منصور ولی قوجق و حسین مهرپویا (۱۳۹۶) نوشته شده است. این مقاله برای بررسی پوشش زنان صفویه، از سفرنامه‌ها و نقاشی‌های آن دوران سود جسته است. سیده‌راضیه یاسینی (۱۳۹۳) در مقاله «رویکرد دینی نگارگری اصیل ایران به تصویرگری زنان» به دیدگاه نگارگران مسلمان ایران با موضوع زن تا قبل از اواخر دوران صفوی پرداخته است. نگارنده بر مبنای آیات و روایات اسلامی، به تحلیل نقش زنان در نگاره‌ها پرداخته و به این نتیجه رسیده است که نگارگران مسلمان

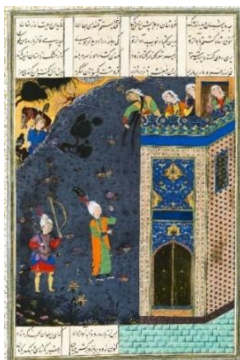

با الهام از تفکر اسلامی به تصویرسازی زنان و به‌ویژه تصویرگری صفات زنان پرداخته‌اند. پژوهش دیگری با محوریت پوشش زنان در نگاره‌ها که می‌توان به آن اشاره کرد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مینا میرزایی (۱۳۹۲) تحت عنوان «بررسی پوشش زن در شاهنامه‌های مصور (مطالعه موردی شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی)» است. این پایان‌نامه با در نظر گرفتن نگاره‌هایی از این دو شاهنامه و تطبیق آنها با لباس همان دوره‌ها، لباس و ضمایم آن را به صورت جزء به جزء مورد بررسی قرار داده است. پژوهش حاضر ضمن بهره‌مندی از دستاوردهای پژوهش‌های یادشده، از دیگر مقالات و کتب در زمینه پوشش و حجاب زنان، مانند پایان‌نامه کارشناسی ارشد علی مدد زارع (۱۳۸۸) با عنوان «تحلیل روایات حجاب» و کتاب مرحوم شیخ محمد مهدی شمس‌الدین با عنوان *حدود پوشش و نگاه در اسلام* (شمس‌الدین، ۱۳۸۲) سود جسته است. در پژوهش‌های انجام‌شده بیشتر به توصیف اجزاء و شکل لباس‌ها و یا رنگ آنها پرداخته شده و نوع پوشش زنان در نگاره‌های دوران صفوی و نیز میزان تأثیرپذیری و ارتباط نگارگر با اعتقاداتش و شرایط جامعه و دولت صفوی مورد تطبیق و تحلیل فرهنگی و مذهبی قرار نگرفته است. به عبارت دیگر پژوهش‌های گذشته به صفات و حجاب زنان در مکاتب مختلف نگارگری توجه کرده‌اند و به طور اخص، پوشش زنان در نگاره‌های دوره صفوی با توجه به مفسران و فقهای آن دوران را مورد بررسی قرار نداده‌اند. پژوهش حاضر با توجه به نظریات و تفاسیر فقها و مفسران هم‌دوره با نگارگران صفوی، سعی در مطالعه نوع نگارگری و به عبارتی نوع نگرش مکتب صفوی به مقوله پوشش زنان دارد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر با مطالعه گسترده در زمینه حجاب و پوشش زنان در منابع فقهی و تفاسیر ادوار مختلف و به طور اخص دوران صفوی و نیز منابع تاریخی و ادبی مرتبط با شاهنامه و حکومت‌های دوران صفوی، به گزینه‌هایی در زمینه حجاب دست یافته است. گزینه‌ها شامل منع نگاه مرد و زن نامحرم به یکدیگر، پوشش سر، و پوشش بدن زنان است. نگاه مرد و زن نامحرم به یکدیگر، در منابع فقهایی همچون علامه حلی حکمش منع است. در مواردی نیز یک بار آن مجاز دانسته شده است، برای مثال محقق حلی معتقد است که مرد نباید به زن نامحرم نگاه کند مگر برای ضرورت. در دیدگاه سوم نگاه مرد به صورت و دست زن به طور مطلق مجاز است. این رأی در دیدگاه فقهایی چون شیخ مفید است (شمس‌الدین، ۱۳۸۲: ۱۷۴-۱۷۶). با بهره‌گیری از این گزینه‌ها، حجاب و پوشش زنان و نیز حدود آن در نگاره‌های دوران صفوی مقایسه شده است. جامعه آماری این پژوهش، چهار نگاره از چهار نسخه شاهنامه‌های دوران صفوی با موضوع مشترک «دیدار زال و رودابه» است. یکی از علل انتخاب این نگاره‌ها وجود کنش میان زن و مرد موجود در نگاره‌ها است. از دیگر دلایل این انتخاب، می‌توان به تعلق هر یک از نگاره‌ها، به یکی از مکاتب دوران صفوی اشاره کرد. این نگاره‌ها تمامی مکاتب دوران صفوی را در بازه‌ای حدود یک قرن پوشش می‌دهند. نگاره‌ها شامل نگاره ۱۵۲۵ میلادی از شاهنامه شاه طهماسب (مکتب تبریز دوم) (تصویر شماره ۱)، نگاره ۱۵۷۷-۱۵۷۶ میلادی، از شاهنامه شاه اسماعیل دوم صفوی (مکتب قزوین)

(تصویر شماره ۲)، نگاره ۱۶۳۰ میلادی متعلق به دوران شاه صفی (مکتب اصفهان) (تصویر شماره ۳)، و نگاره ۱۶۵۰ میلادی است که در دوران شاه عباس دوم (مکتب اصفهان) تصویر شده است (تصویر شماره ۴).

تصویر شماره ۱: دیدار زال و رودابه، ۱۵۲۵ میلادی، مأخذ: <https://www.metmuseum.org>^۲

تصویر شماره ۲: دیدار زال و رودابه، ۱۵۷۷-۱۵۷۶ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk^۳

- ۱-۱ عنوان "Rudaba Makes a Ladder of Her Tresses" ، Folio ۷۷۲ از شاهنامه شاه طهماسب، نویسنده: ابوالقاسم فردوسی،
  - ۲-۱ نقاشی منسوب به قدیمی (نقاش ایرانی فعال حدود ۱۵۲۵-۶۵)، تاریخ: حدود ۱۵۲۵ میلادی، ساخت ایران، تبریز (مکتب تبریز).
  - ۳-۱ خصوصیات نگاره: آپرنگ، مرکب، نقره و طلای مات روی کاغذ، هدیه آرتور هوتون در سال ۱۹۷۰، شماره الحاقی در موزه متروپولیتن 1970.301.7 منابع موزه متروپولیتن:
- میگن، گاستون. "Les Arts no. "Expos des Arts Musulmans au Musee des Arts Decoratifs." (۱۶). ۱۹۰۳.
- ولش، استوارت، کتاب: "A King's Book of Kings: the Shah-nameh of Shah Tahmasp" نیویورک: موزه هنر متروپولیتن، ۱۹۷۲. ص ۱۹۰.
- دیکسون، مارتین و استوارت ولش The Houghton Shahnameh. ، جلد اول و دوم کمبریج، لندن، انگلیس: انتشارات دانشگاه هاروارد، ۱۹۸۱
- کنبی، شیلا. کتاب: "The Persian Book of Kings" مادرید، ۲۰۱۱. ص ۷۹.
- کنبی، شیلا، کتاب: "The Shahnameh of Shah Tahmasp: The Persian Book of King" نیویورک موزه هنر متروپولیتن، ۲۰۱۴. ص ۱۲۱.
- ۳ عنوان: "ZAL BENEATH RUDABA'S BALCONY" ، ایران، قزوین، ۱۵۷۶-۷۷، اندازه اثر: ۴۶ × ۳۱ سانتی متر، نقاشی منسوب به صدیقی بیگ ایران، قزوین؛ ۱۵۷۶-۱۵۷۷ (مکتب قزوین). در اواخر حکومت شاه تهماسب احساس ناخوشایندی برای نقاشی پیدا داشت و در نتیجه، هنرمندان کارگاه درباری او پراکنده شدند. سر انجام در حکمرانی پسرش، اسماعیل دوم (۱۵۷۶-۱۵۷۸)، نسخه خطی بزرگی، تحت حمایت مستقیم صفویان در قزوین ساخته شد.

تصویر شماره ۳: دیدار زال و رودابه، ۱۶۳۰ میلادی، مأخذ: www.fitzmuseum.cam.ac.uk^۴

تصویر شماره ۴: دیدار زال و رودابه، ۱۶۵۰ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk^۵

بررسی تحلیلی تطبیقی حجاب و پوشش زنان در نگاره‌های چهارگانه

نگاه مرد و زن نامحرم به یکدیگر

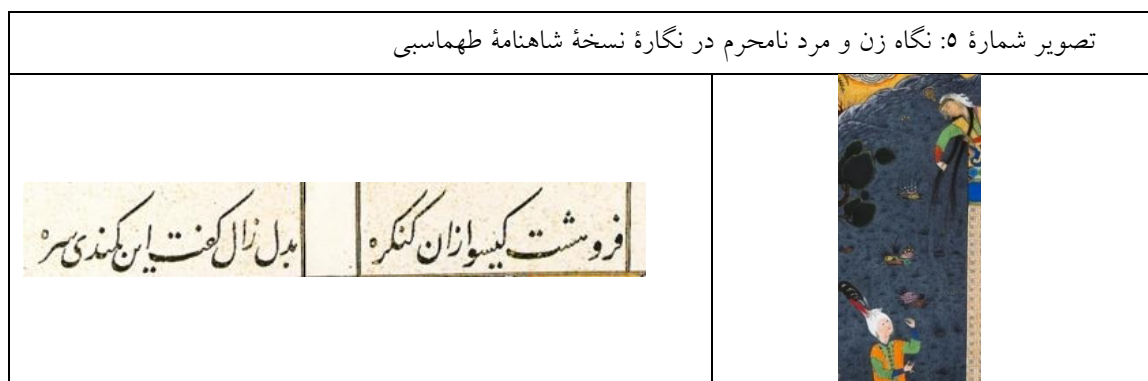
۴عنوان: "Rudabeh lets her hair down to Zal"، مشخصات نگاره: آبرنگ، جوهر و طلای مات روی کاغذ، MS, British Library, London, ۱۲۵۶IO Islamic, ۴۲fol. صفوی: سبک اصفهان، دهه ۱۶۳۰، نقاش احتمالی نگاره: معین مصور نقاش مکتب اصفهان.
۵عنوان: "Zal Comes to Rudaba's Palace"، ایران، اصفهان، ۱۶۵۰، نقاش احتمالی نگاره: معین مصور نقاش مکتب اصفهان

در تصویر نسخه شاهنامه طهماسبی، زال، پایین کاخ ایستاده و رودابه در کنار جان‌پناه (کنگره) بام کاخ است و تنها نیمه فوقانی بدن وی دیده می‌شود. نگاه آن دو به یکدیگر است. چهره هر دوی آنها خشک و بی‌حالت است و نوعی متانت همراه با احترام در آنها دیده می‌شود. رودابه دو دسته از موهای خود را از دو طرف شانه‌اش، با دست گرفته و به بیرون کنگره آویخته و به سمت زال خم شده است. حجم و اندازه موهای زیاد و بلند است، اما دست زال به آن نمی‌رسد و با موها فاصله دارد. نگاه و حالت دستان زال به سمت بالا است. دست‌های زال به گونه‌ای است که قصد گرفتن موی رودابه را دارد اما تلاشی برای آن دیده نمی‌شود. فعالیت اصلی در این نگاره، نگاه رودابه و زال و نیز فرو انداختن موی رودابه از کنگره است که در ابیات داخل متن این نگاره، انداختن موی رودابه ذکر شده است. با مطالعه ابیات مربوط به دیدار زال و رودابه در شاهنامه، شاهنامه ویراستاری شده خالقی مطلق چاپ ۱۳۸۶، به نظر می‌رسد که بیت

فروشت گیسو ازان کنگره بدل زال گفت این کمندی سره

در نگاره شاهنامه دوران شاه طهماسب اضافه شده است و این طور درک می‌شود که نقش اصلی نگاره، توصیفی از

بیت ذکر شده است (تصویر شماره ۵).

در تصویر نسخه شاهنامه شاه اسماعیل، رودابه بر فراز کاخ در کنار کنگره است و فقط قسمت فوقانی بدن وی دیده می‌شود. وی کمی به بیرون از کنگره خم شده و با دست به سمت زال اشاره می‌کند، گویی او را به بالا آمدن و ورود به کاخ دعوت می‌کند. زال در این نگاره سوار بر اسبی سیاه در کنار دیوار کاخ رسم شده است. نگاه زال به سمت رودابه نیست و روبه‌روی خود را می‌نگرد و با دستان خود افسار اسبش را گرفته است. در چهره آن دو آمیزه‌ای از محبت و متانت دیده می‌شود و چهره‌هایی لطیف از آنها ترسیم شده است. در این نگاره رودابه موی خود را به بیرون از کنگره نینداخته است. ابیات مربوط به این کنش در متن داخل این نگاره بیان نشده است (تصویر شماره ۶).

تصویر شماره ۶: نگاه زن و مرد نامحرم در نگاره نسخه شاه اسماعیل

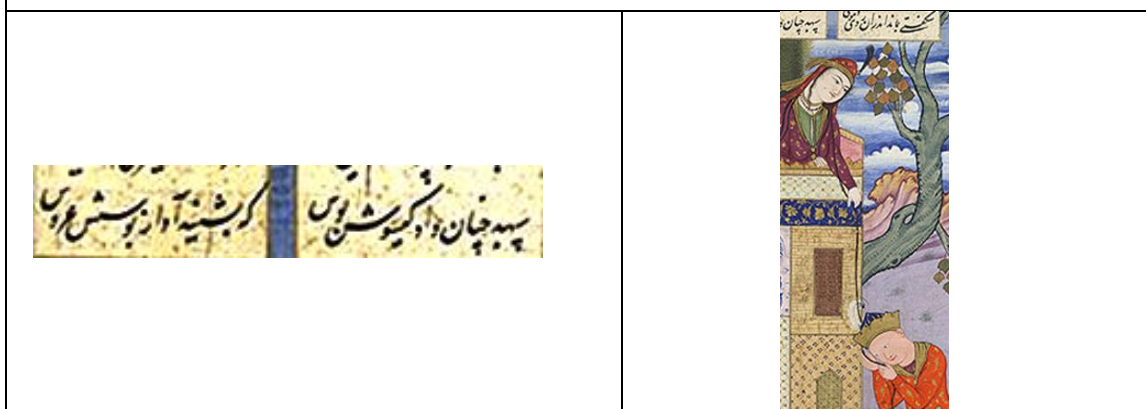

در تصویر نسخه دوران شاه صفی، رودابه در بالای کاخ ایستاده است و تنها از سینه به بالای او دیده می‌شود. نگاه او به سمت زال است. با دستش دسته‌ای باریک از موهایش را برای زال به پایین انداخته است. زال در پایین کاخ پیاده ایستاده است و نگاه او به سمت رودابه نیست. دست زال کاملاً به دسته باریک موی رودابه رسیده و صورت خود را به سمت دسته مو خم کرده است. به نظر می‌رسد قصد بوسیدن مو را دارد. این امر در ابیات حاشیه کنار نگاره ذکر شده است.

سپهد چنان داد گیسوش بوس که بشنید آواز بوسش عروس

با مطالعه ابیات مربوط به دیدار زال و رودابه در شاهنامه، شاهنامه ویراستاری شده خالقی مطلق چاپ ۱۳۸۶، به نظر می‌رسد که این بیت در نگاره شاهنامه دوران شاه صفی اضافه شده است. فعالیت اصلی نگاره توصیف تصویری از این بیت است. در این نگاره در چهره‌های زال و رودابه محبت و آرامش و نوعی فرح‌بخشی دیده می‌شود (تصویر شماره ۷).

تصویر شماره ۷: نگاه زن و مرد نامحرم در نگاره نسخه دوران حکومت شاه صفی

در تصویر نسخه دوران شاه عباس دوم، بخشی از بدن رودابه در پشت ستون است و از بالکن کاخ کمی به پایین، به سمت زال خم شده و با دستش چند دسته باریک از موهای خود را به سوی زال به بیرون کاخ انداخته است. زال سوار بر اسب سیاه، به رودابه نگاه می‌کند. یکی از دستانش از آرنج خم شده و دست دیگرش صاف و به سمت پایین است. با توجه به حالت دستان زال، به نظر می‌رسد با رودابه در حال صحبت است. در چهره آن دو، محبت و کمی خوشحالی و

ذوق همراه با شیطنت دیده می‌شود. چهره با وجود سایه‌پردازی حس خود را بهتر به مخاطب انتقال می‌دهد (تصویر شماره ۸).

تصویر شماره ۸: نگاه زن و مرد نامحرم در نگاره نسخه دوران حکومت شاه عباس دوم

با توجه به توصیفات بالا، نگاه زال و رودابه در نگاره دوران شاه اسماعیل پوشیده‌تر است، زیرا در این نگاره، زال به رودابه نگاه نمی‌کند و نوع نگاه آنها لبریز از متانت است، در حالی که در نگاره دوران شاه صفی مستوری و متانت کمتر به چشم می‌خورد. در این نگاره، اگرچه زال به رودابه نگاه نمی‌کند، ولی زال در حال بوسه زدن تارهای بلندی از موی رودابه است. همان گونه که در مقدمه نیز آمد، حدود نگاه میان زن و مرد از منظر فقها متفاوت است. عده‌ای آن را منع مطلق دانسته‌اند، مگر در هنگام ضرورت؛ گروهی از فقیهان همانند محقق حلی بین نگاه اول و بعدی تفاوت قائل شده‌اند و نگاه اول را مجاز شمرده‌اند؛ و دیگر فقهایی همچون شیخ مفید (شمس الدین، ۱۳۸۲: ۱۷۴-۱۷۶)، نگاه مرد به صورت و دست زن را به طور مطلق مجاز دانسته است. برخی فقهایی دوران صفوی نیز به تحریم نگاه کردن مردان به زنان نامحرم اشاره دارند: «... پرسیدم مرد کجای زن نامحرم را می‌تواند دید؟ فرمودند روی دست‌ها و موضع دستبند» (مجلسی، ۱۳۷۴: ۳۶۶) و «... بیوشانند چشم‌های خود را یعنی چشم‌هایی که به جانب نامحرم باشد ... تحریم نظر کردن مردان به زنان نامحرم» (جرجانی، ۱۳۶۲: ۳۵۸). با توجه نظرات ذکرشده از دوران صفوی، می‌توان گفت حجاب در نگاره شاهنامه شاه اسماعیل بیشتر رعایت شده است (تصاویر شماره‌های ۹ و ۱۰).

تصویر شماره ۹: بخشی از نگاره شاهنامه شاه اسماعیل

تصویر شماره ۱۰: دیدار زال و رودابه، ۱۵۷۷-۱۵۷۶ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk

با در نظر گرفتن این امر که روایات بسیار و متنوعی در باب نگاه مرد به دست و صورت زن آمده و گفته شده در صورتی که عقلانی و مشروع (مانند ازدواج) نباشد، حرام است (شمس‌الدین، ۱۳۸۲: ۸۸)، نگارگران دوره‌های شاه طهماسب (تصویر شماره ۱۱) و شاه عباس دوم (تصویر شماره ۱۳) نیز به نوعی در حفظ حدود نگاه میان زن و مرد نامحرم، تلاش داشته‌اند، اما در نگاره دوران شاه صفی (تصویر شماره ۱۲)، به دلیل لمس و بوسه زدن گیسوان رودابه توسط زال، می‌توان

گفت این رفتار چندان مورد تأیید اسلام نیست. ناگفته نماند بیت زیر برای اولین بار وارد شاهنامه‌های مصور دوران صفوی شده و به همین علت، نگارگر سعی در ترسیم کنش موجود در این بیت داشته است. این نگاره کمترین مستوری را میان نگاه زن و مرد نامحرم به یکدیگر دارد.

سپهبد چنان داد گیسوش بوس که بشنید آواز بوشش عروس

تصویر شماره ۱۱: بخشی از نگاره شاهنامه شاه طهماسب

تصویر شماره ۱۲: بخشی از نگاره نسخه دوران حکومت شاه صفی

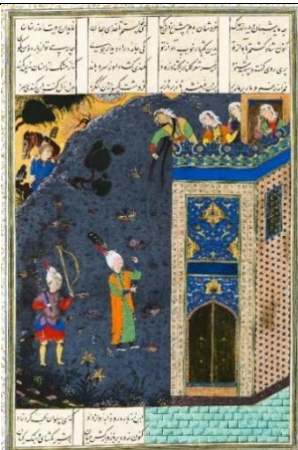
تصویر شماره ۱۳: بخشی از نگاره نسخه دوران حکومت شاه عباس دوم

پوشش سر

در نسخه شاه طهماسبی، روسری‌ها کوتاه، سفید رنگ، تا پایین گردن، و جنس آنها سبک و مانند حریر است (تصویر شماره ۱۴). روسری‌ها از جلو، موهای پیشانی زنان و نیز بخشی از پیشانی آنان را پوشانده و از پشت سر بسته شده‌اند، اما گردن و سینه را نپوشانده‌اند. بخشی از گوش و موهای اطراف گوش زنان در نگاره بیرون است و گوش‌های گوشواره‌دار آنها دیده می‌شود. بر سر رودابه، کلاهی تاج‌مانند، بخشی از پیشانی او را پوشانده است. رودابه موی خود را به پایین انداخته و حجم زیادی از موی او دیده می‌شود (تصویر شماره ۱۶).

تصویر شماره ۱۴: پوشش سر در شاهنامه شاه طهماسبی

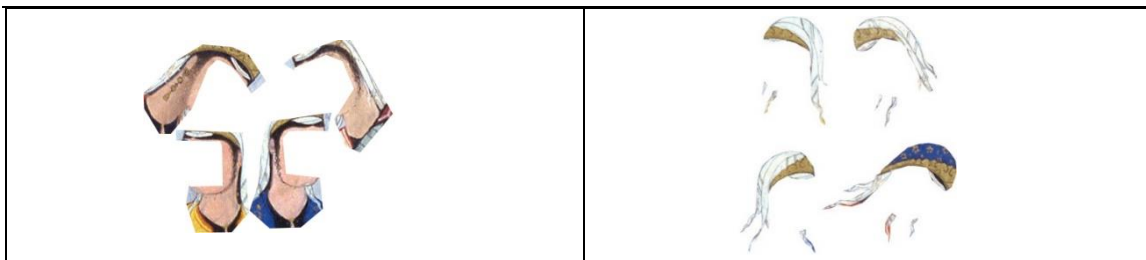
تصویر شماره ۱۵: دیدار زال و رودابه، ۱۵۲۵ میلادی، مأخذ: www.metmuseum.org

تصویر شماره ۱۶: پوشش سر در شاهنامه شاه طهماسبی

در نسخه شاه اسماعیل نیز روسری‌ها کوتاه، سفیدرنگ، سبک، و مانند حریر است. روسری‌ها به همراه نیم‌تاج و سربندهایی، از جلو بخشی از پیشانی را پوشانده است، اما از زیر این تاج و سربند بخشی از مو بیرون آمده و روی پیشانی قرار گرفته است. زنان روسری‌ها را پشت سر خود بسته‌اند، گردن و سینه نیز پوشیده نشده است. بخشی از گوش و مو در نقش زنان این نگاره دیده می‌شود (تصویر شماره ۱۷).

تصویر شماره ۱۷: پوشش سر در شاهنامه شاه اسماعیل

تصویر شماره ۱۸: دیدار زال و رودابه، ۱۵۷۷-۱۵۷۶ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk

در نسخه دوران شاه صفی، روسری‌ها بلند و رنگی و طرح‌دار است. زنان روسری‌ها را پشت سر خود بسته‌اند و گردن و سینه آنها پوشیده نیست. به نظر می‌رسد کلاه‌هایی زیر روسری‌ها بر بالای سر زنان قرار دارند. سربندهایی ساده نیز پشت سر گره خورده‌اند و بخشی از پیشانی زنان را پوشانده‌اند تا به این ترتیب موهای جلوی سر زنان دیده نشود (تصویر شماره ۱۹). شاردن در سفرنامه خود درباره پوشش سر زنان صفوی این گونه نوشته است: «... نوار نازکی به پهنای یک شست بر بالای پیشانی تعبیه شده است. این نوار نازک، رنگارنگ، لطیف و سبک است...» (شاردن، ۱۳۴۵: ۲۱۹). در این نگاره گوش‌های زنان کامل دیده می‌شود، و موی کنار گوش بیرون و قابل مشاهده است. دسته‌ای نازک از موی پشت گردن زنان نیز بیرون از روسری و قابل مشاهده است. شاردن در جای دیگر از سفرنامه خود درباره بلندی موی زنان نوشته است که «گیسوان در پشت سر آنان و چندین بافته است و زیبایی این آرایش در انبوه و بلندی آن است» (شاردن، همان: ۲۱۹). در این نگاره گردن زنان به خوبی دیده می‌شود. گردن توسط گردنبندی تزئین شده است. شاردن در بخشی از سفرنامه خود در این زمینه این گونه نوشته است: «... گردنبندهای بانوان ایرانی رشته زنجیر زرین یا مرواریدی است که بر گردن خویش می‌آویزند...» (شاردن، همان: ۲۲۲).

تصویر شماره ۱۹: پوشش سر در نگاره نسخه دوران حکومت شاه صفی

تصویر شماره ۲۰: دیدار زال و رودابه، ۱۶۳۰ میلادی، مأخذ: www.fitzmuseum.cam.ac.uk

در نسخه دوران شاه عباس دوم، زنان دارای مقنعه‌های بلند و رنگی و طرح‌دار هستند. مقنعه‌ها گردن و سینه و شانه‌های زنان را پوشانده و به نظر می‌آید از جلو تا زیر سینه و از پشت سر تا پایین بدن آنها بلندی دارد. نیز سربندهای تاج‌مانندی دور سر زنان بسته شده و بخشی از پیشانی را پوشانده و از پشت سر زنان گره خورده‌اند. تارهای نازکی از کنار گوش زنان از زیر مقنعه بیرون آمده، و چند دسته باریک از مو و بخشی از گردن رودابه نیز در این اثر قابل مشاهده است (تصویر شماره ۲۱).

تصویر شماره ۲۱: پوشش سر در نگاره نسخه دوران حکومت شاه عباس دوم

تصویر شماره ۲۲: دیدار زال و رودابه، ۱۶۵۰ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk

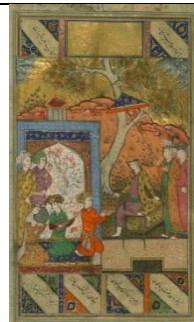
در اینکه زن بالغ باید خود را بپوشاند، تردیدی نیست (شمس‌الدین، ۱۳۸۲: ۵۲). مقنعه یکی از البسه مهم زنان است که به پوشش سینه و گردن و نیز شانه‌ها بسیار کمک می‌کند و در تفاسیر شرعی به آن توصیه (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۴۸۹) شده است. در آیه «وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ» به چگونگی پوشیدن روسری دستور داده شده است که گریبان و مقابل سینه خود را بپوشانید (سعیدی، ۱۳۹۳: ۶۰-۶۱). در تفاسیر دوران صفوی این گونه آمده است که: «... اگر مقنعه را بر دور سر بپیچید که سر و گردن و بافت مو و سینه را بپوشاند در عوض چادر نیز ضرر ندارد» (مجلسی، ۱۳۷۴: ۳۶۹) «... و اکتفا کنند به مقنعه و جامه اصل» (جرجانی، ۱۳۶۲: ج ۲، ۳۰۷). زنان نگاره نسخه دوران شاه عباس دوم، سرپوشی شبیه مقنعه دارند. مقنعه که درازای بیشتر و پهنای کمتری دارد، یک قسمت آن را در زیر ازار روی سر می‌اندازند و بقیه

آن از جلو تا روی شکم می‌افتد (ڈزی، ۱۳۸۳: ۲۳۷)، و از جلو، گردن و گلو و نیز سینه‌هایشان را می‌پوشاند (شاردن، ۱۳۴۵: ج ۴، ۲۱۷ و ۲۱۹). با توجه به نظرات ذکرشده از تفاسیر دوران صفوی، تنها در نگاره نسخه دوران شاه عباس دوم، برترین پوشش سر رعایت شده است (تصویر شماره ۲۳)

تصویر شماره ۲۳: پوشش سر در نگاره نسخه دوران حکومت شاه عباس دوم

تصویر شماره ۲۴: «بر تخت نشستن کی خسرو»، شاهنامه ۶۰۲W، مأخذ: <https://art.thewalters.org>

تصویر شماره ۲۵: زنان طبقات مختلف در نگاره‌های شاهنامه ۶۰۲W که پوششی مانند مقنعه بر سر دارند.

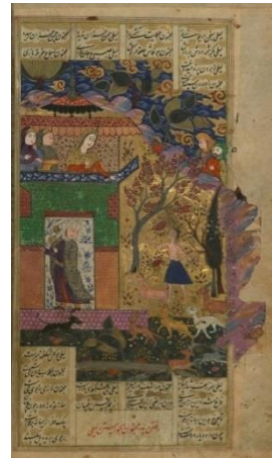

شاهنامه‌ای با نام ۶۰۲W به سال ۱۰۲۸ ق برمی‌گردد و به هیچ حمایت‌کننده خاصی تعلق ندارد و در هرات به اجرا درآمده است. در این شاهنامه نیز می‌توان چنین پوششی را در سر زنان نگاره مشاهده کرد. شاهنامه ۶۰۲W والترز دارای

۸۳ نگاره است که زنان نگاره‌های این شاهنامه را طبقات مختلف اجتماعی زنان (درباری‌ها، ندیمه‌ها، رقصندگان، و نوازندگان زن) تشکیل داده‌اند. آنها پوششی مانند مقنعه بر سر دارند که نشان‌دهنده سعی در حفظ حجاب و پوشش زنان شاهنامه ۶۰۲W است. برای نمونه در نگاره «بر تخت سلطنت نشستن کی خسرو» نوازنده زن علاوه بر حفظ نگاه پوششی همانند مقنعه بر سر دارد (تصاویر شماره‌های ۲۴ و ۲۵).

خمسۀ نظامی ۶۱۱W موزه والترز به تاریخ ۱۰۵۹ ق (هم‌دوره با نگاره شاه عباس دوم) شامل ۲۴ نگاره است که زنان نگاره‌های آن پوششی مانند نگاره دوران شاه عباس دوم بر سر دارند برای نمونه در نگاره «رفتن پدر مجنون به خواستۀ لیلی» زنان نگاره پوششی به سان مقنعه بر سر دارند (تصاویر شماره‌های ۲۶ و ۲۷).

تصویر شماره ۲۶: «رفتن پدر مجنون به خواستۀ لیلی»، خمسۀ ۶۱۱W، مأخذ: <https://art.thewalters.org>

تصویر شماره ۲۷: زنان طبقات مختلف در نگاره‌های خمسۀ ۶۱۱W که پوششی مانند مقنعه بر سر دارند.

نوع دیگری از پوشش سر زنان در دوران صفوی وجود دارد که شیوه بستن آنها یادآور دوران قبل از اسلام است و در نقوش قبل از اسلام نمونه‌های آن وجود دارد. زنان روسری خود را به پشت سر می‌بستند و جلوی آنها مکشوف می‌ماند (زمخسری، ۱۴۰۷: ۶۲) (ابن جزی غرناطی: ۶۱). بر اساس مطالعات فقهی این پوشش مورد تأیید اسلام نیست. بستن روسری به این روش تا بعد از ظهور اسلام و پس از هجرت ادامه داشت (شمس‌الدین، ۱۳۸۲: ۵۲). در دوران تیموریان سرپوش‌هایی که بعضی از زنان مورد استفاده قرار می‌دادند، روسری‌ها بلند و به حالت آزاد بودند (شیرازی، ۱۳۷۰: ۱۹۴). سرپوش‌های زنان در نگاره‌های نسخه‌های شاه طهماسبی و شاه اسماعیل و شاه صفی چنین ویژگی‌هایی دارند (تصاویر شماره‌های ۲۸ و ۲۹ و ۳۰).

تصویر شماره ۲۸: پوشش سر در شاهنامه شاه طهماسب

تصویر شماره ۲۹: پوشش سر در شاهنامه شاه اسماعیل

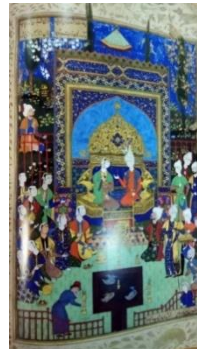

تصویر شماره ۳۰: پوشش سر در نگاره نسخه دوران حکومت شاه صفی

خمسه طهماسبی، ۹۴۶ هجری قمری، که هم‌دوره با شاهنامه طهماسبی است دارای ۱۷ نگاره است. زنان در این اثر با سرپوشی کوتاه که از پشت سر بسته شده است، رسم شده‌اند. گردن و شانه‌ها و نیز بخشی از موهای آنها قابل مشاهده است (تصویر شماره ۳۱ و ۳۲).

تصویر شماره ۳۱: افسانه گفتن فرنگیس، خمسه طهماسبی، ۹۴۶ هجری قمری، مأخذ: خمسه نظامی شاه طهماسبی

(۱۳۹۹).

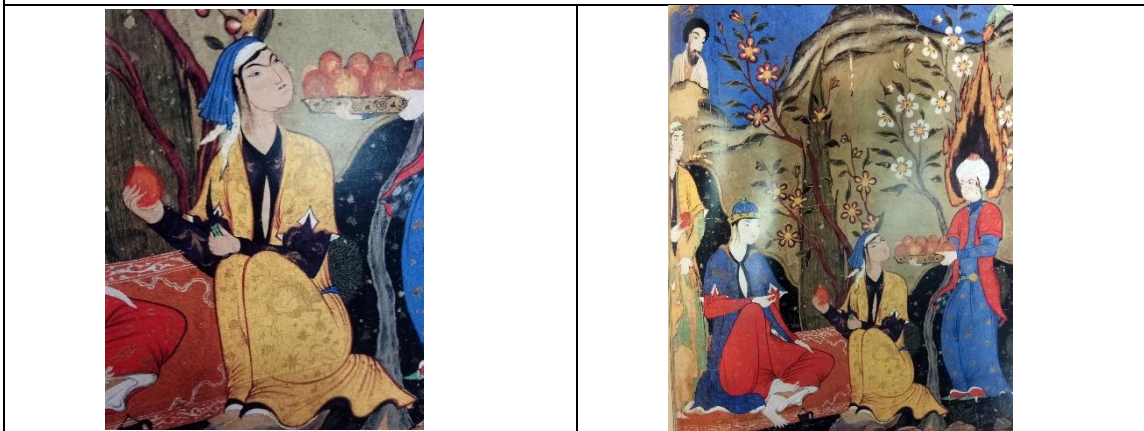
تصویر شماره ۳۲: زنان طبقات مختلف در نگاره‌های خمسه طهماسبی که پوششی مانند شاهنامه طهماسبی بر سر دارند.

با مقایسه سرپوش زنان نگاره شاهنامه طهماسبی و خمسه طهماسبی، این طور درک می‌شود که نگارگران دوران شاه طهماسب برای زنان نگاره خود از پوشش سر مشترک بهره برده‌اند (تصویر شماره ۳۳).

تصویر شماره ۳۳: دو سرپوش سمت راست مربوط به خمسه طهماسبی — سه سرپوش سمت چپ مربوط به شاهنامه طهماسبی	

از دیگر نُسخ نگارگری شده در دوران شاه طهماسب، فالنامه شاه طهماسبی است. این فالنامه به دستور شاه طهماسب در قزوین تهیه شد. این نسخه تحت تأثیر آموزه‌های مذهبی و شیعی و روایات عامیانه متداول آن دوران بود و نیز دارای ۲۹ نگاره است که با توجه به مضامین دینی، سرپوش زنان در نگاره‌های آن یادآور نگاره‌های شاهنامه طهماسبی است، برای نمونه در نگاره یوسف (ع) یکی از زنان نگاره سرپوش کوتاهی بر سر دارد که سینه و سر و نیز بخشی از موهای او قابل مشاهده است (تصاویر شماره ۳۴ و ۳۵).

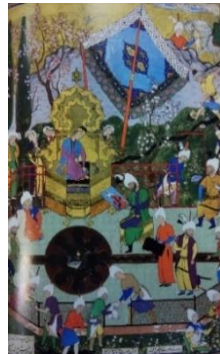
تصویر شماره ۳۴: نگاره یوسف (ع)، فالنامه طهماسبی، مأخذ: پورا کبر (۱۳۹۶).

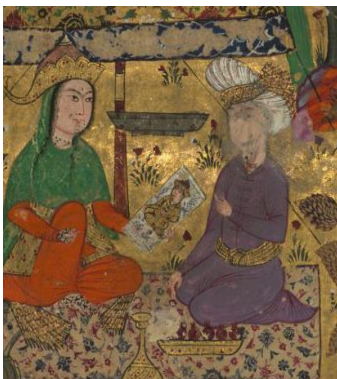
تصویر شماره ۳۵: زنان طبقات مختلف در نگاره‌های فالنامه طهماسبی که پوششی مانند شاهنامه طهماسبی بر سر دارند.

در تطبیق یکی از نگاره‌های خمسه طهماسبی با مضمون «شیرین تصویر خسرو را می‌بیند» با نگاره‌ای با همین مضمون از نگاره خمسه ۶۱۱W والترز (هم‌دوره با شاه عباس دوم)، می‌توان تفاوت در پوشش سر شیرین را مشاهده کرد (تصاویر شماره‌های ۳۶ و ۳۷).

تصویر شماره ۳۶: شیرین تصویر خسرو را می‌بیند، خمسه طهماسبی، ۹۴۶ هجری قمری، مأخذ: خمسه نظامی شاه طهماسبی (۱۳۹۹).

تصویر شماره ۳۷: شیرین تصویر خسرو را می‌بیند، خمسه W ۶۱۱، مأخذ: <https://art.thewalters.org>

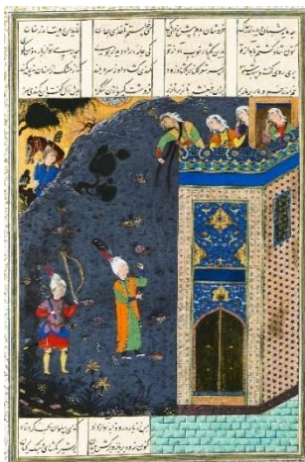

پوشش بدن زنان

در نسخه شاه طهماسبی، پیراهن زنان ساده و رنگی است و زیر قبا قرار دارد و به نظر می‌رسد جلو باز است. قباها با آستین بلند، طرح دار، بدون طرح، رنگی، یقه هفت، یقه برگشته، دکمه دار، و بدون دکمه است. در این نگاره، پیراهن‌ها جلو باز، آستین کوتاه، رنگی، طرح دار و یقه برگشته است و گردن پیداست، و بجز یک مورد که به دلیل بالا بودن دست، آستین به سمت پایین آمده و بخشی از ساعد معلوم است، دست‌ها فقط تا مچ دیده می‌شود (تصویر شماره ۳۸).

تصویر شماره ۳۸: پوشش بدن در شاهنامه شاه طهماسبی

تصویر شماره ۳۹: دیدار زال و رودابه، ۱۵۲۵ میلادی، مأخذ: www.metmuseum.org

در نسخه شاه اسماعیل، پیراهن‌ها رنگی، بدون طرح، جلو باز و یقه گرد، و قبا آستین بلند، رنگی، با طرح و بدون طرح و یقه هفت است. لباس‌ها نیز بلند، آستین کوتاه، رنگی، بدون طرح، و طرح دار است. پیراهن‌های جلو باز بخشی از بدن زنان را نشان می‌دهد. کف و روی دست تا مچ و گردن زنان نگاره نیز قابل مشاهده است (تصویر شماره ۴۰).

تصویر شماره ۴۰: پوشش بدن در شاهنامه شاه اسماعیل

تصویر شماره ۴۱: دیدار زال و رودابه، ۱۵۷۷-۱۵۷۶ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk

در نسخه دوران شاه صفی، پیراهن‌ها یقه هفت، جلو باز، رنگی، طرح دار و بدون طرح، و قبا آستین بلند، یقه هفت، یقه برگشته، رنگی، طرح دار، و دکمه دار است. در این نگاره فقط پیراهن رودابه جلو باز است و بخشی از بدن او دیده می‌شود و رو و کف دست دیگر زنان تا مچ و نیز گردن آنها دیده می‌شود (تصویر شماره ۴۲).

تصویر شماره ۴۲: پوشش بدن در نگاره نسخه دوران حکومت شاه صفی

تصویر شماره ۴۳: دیدار زال و رودابه، ۱۶۳۰ میلادی، مأخذ: www.fitzmuseum.cam.ac.uk

در نسخه دوران شاه عباس دوم، قباها بلند، رنگی، طرح‌دار، یقه هفت و یقه برگردان و نیز آستین‌ها بلند است که با شال از کمر بسته شده است. بدن زنان پوشیده است و تنها دست‌های آنها تا مچ دیده می‌شود. در این نگاره تنها گردن رودابه پوشیده نیست ولی بخش بیشتری از بدن رودابه توسط نگارگر در پشت ستون رسم شده است (تصویر شماره ۴۴).

تصویر شماره ۴۴: پوشش بدن در نگاره نسخه دوران حکومت شاه عباس دوم

تصویر شماره ۴۵: دیدار زال و رودابه، ۱۶۵۰ میلادی، مأخذ: www.davidmus.dk

در نسخهٔ خمسه ۶۱۱W، پوشش زنان همانند نگارهٔ دوران شاه عباس دوم است. در نگاره‌های این خمسه قباها بلند و رنگی و آستین‌ها بلند است که با شال از کمر بسته شده است. بدن زنان پوشیده است و تنها دست‌های آنها تا مچ دیده می‌شود (تصویر شماره ۴۶).

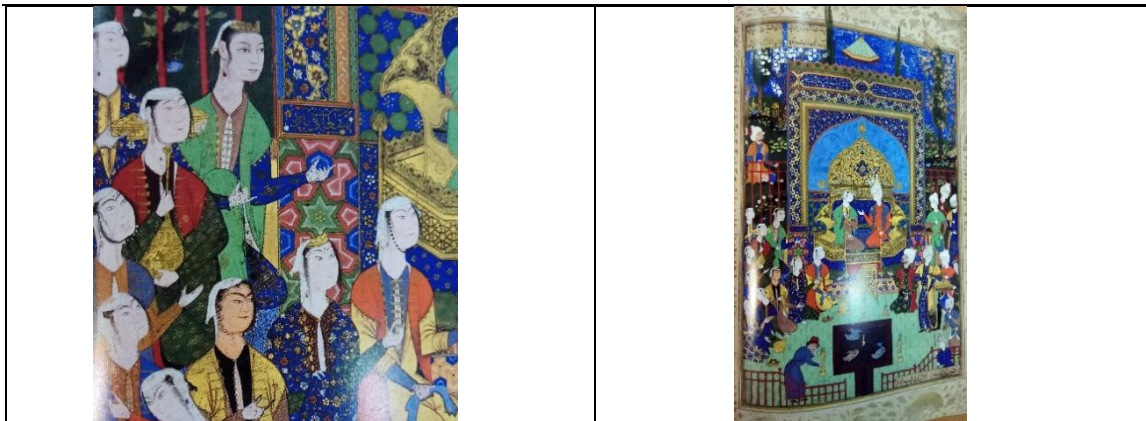

تصویر شماره ۴۶: زنان طبقات مختلف در نگاره‌های خمسه ۶۱۱W که پوششی همانند نگارهٔ دوران شاه عباس دوم بر تن دارند

در نسخهٔ خمسهٔ شاه طهماسبی پوشش بدن زنان به پوشش زنان نگارهٔ دوران شاه اسماعیل دوم بسیار نزدیک است. پیراهن‌های جلو باز بخشی از بدن زنان را نشان می‌دهد. کف و روی دست تا مچ و گردن زنان نگاره نیز قابل مشاهده است (تصویر شماره ۴۷). در نگاره‌های فالنامهٔ طهماسبی نیز تعداد زیادی از پوشش زنان همانند نگاره‌های دوران طهماسبی و یا شاه اسماعیل دوم است (تصویر شماره ۴۸).

تصویر شماره ۴۷: افسانه گفتن فرنگیس، خمسهٔ طهماسبی، ۹۴۶ هجری قمری، مأخذ: خمسه نظامی شاه طهماسبی (۱۳۹۹).

تصویر شماره ۴۸: پوشش زنان طبقات مختلف در نگاره‌های فالنامه طهماسبی

پوشاندن بدن زن در مقابل جنس مخالف که بالغ است، برای زنان مسلمان حجاب گفته می‌شود (شمس‌الدین، ۱۳۸۲: ۵۳). با توجه به تفاسیری از فقهای امامی و اهل سنت، پوشانیدن همه بدن به غیر از صورت و دست‌ها را واجب می‌دانند (شمس‌الدین، همان: ۸۲). با در نظر گرفتن تفاسیر دوران صفوی که مرد روی دست‌ها و موضع دستبند زن نامحرم را می‌تواند ببیند (شمس‌الدین، همان: ۸۲)، زنان نگاره نسخه دوران شاه عباس دوم، بیشترین پوشش را دارند، از کل اجزای

بدن تنها روی دست و صورت آنها دیده می‌شود و تنها رودابه در این نگاره بخشی از گردنش دیده می‌شود که بخش عمده بدن او در پشت ستون قرار دارد (تصویر شماره ۴۹).

تصویر شماره ۴۹: پوشش بدن در نگاره نسخه دوران حکومت شاه عباس دوم

در نگاره شاهنامه شاه طهماسبی، پوشش بدن کامل است و تنها در یک مورد آستین زن به عقب کشیده شده است (تصویر شماره ۵۰). با نگاهی به پوشش قبل از صفویان درمی‌یابیم که زنان در دوره‌های ایلخانی و تیموری با تن‌پوش‌های بلند دیده می‌شوند که جلوی این تن‌پوش‌ها تا پایین آمده است. آستین‌های این بالاپوش‌ها دارای اندازه متغیر هستند و نزدیک‌ترین تن‌پوش به بدن در این دوران پیراهن است (سیمز، ۱۳۸۳: ۱۸۶). در ادامه دوران تیموری یکی از تن‌پوش‌های دوران صفوی پیراهن است. راینهارت پیتر ڈزی به نقل از شاردن درباره ایرانی‌ها نوشته است که پیراهن، که آن را قمیص می‌نامند، و گویا کلمه شومیز ۶ از آن ساخته شده، در جلو تا روی ناف باز است (ڈزی، ۱۳۸۳: ۲۳۴). به نظر می‌رسد که در نگاره نسخه دوران شاه اسماعیل، پوشش زنان این نگاره تحت تأثیر پوشش ادوار گذشته است. پیراهن‌های آنها یقه‌باز است که علاوه بر گردن، بخشی از سینه آنها نیز دیده می‌شود (تصویر شماره ۵۱). در نگاره دوران شاه صفی پوشش بدن بجز رودابه که دارای پیراهن یقه‌باز است، برای دیگر زنان رعایت شده است، ولی به علت نوع پوشش سر آنها گردنشان مشهود است. کمترین پوشش بدن زنان در این نگاره‌ها در نگاره شاه اسماعیل است (تصویر شماره ۵۲).

تصویر شماره ۵۰: پوشش بدن شاهنامه شاه طهماسبی

تصویر شماره ۵۱: پوشش بدن شاهنامه شاه اسماعیل

تصویر شماره ۵۲: پوشش بدن در نگاره نسخه دوران حکومت شاه صفی

نتیجه

با مقایسه چهار نگاره مذکور در سه گزینه: منع نگاه مرد و زن نامحرم به یکدیگر، پوشش سر، و پوشش بدن زنان، اولویت رعایت پوشش زنان در چهار نگاره مذکور به ترتیب زیر تشریح شده است: ۱-نگاره دوران شاه عباس دوم ۲- نگاره دوران شاه طهماسب ۳- نگاره دوران شاه اسماعیل ۴- نگاره دوران شاه صفی. بر اساس مطالعات و بررسی های انجام شده، بیشترین میزان رعایت حجاب و پوشش زنان را می توان در نگاره مربوط به نسخه شاهنامه شاه عباس دوم نظاره کرد. چون در این نگاره، نگارگر با ترسیم مقنعه بلند که روی سینه و گردن را پوشانده و لباس هایی با آستین های بلند و نیز پنهان کردن اندام رودابه در پشت ستون، تلاش مضاعفی برای حفظ حجاب شرعی و پوشش توصیه شده مفسران زمانه خود انجام داده است. تفاسیر و مباحث دینی دوران شاه عباس دوم بر این امر صحنه گذارده است. برای نمونه از مفسران دوران شاه عباس دوم (صاحبقران)، محمدتقی مجلسی (۱۰۰۳ تا ۱۰۷۰ ه ق) است. از نمونه آثار وی می توان به لوامع صاحبقرانیه اشاره کرد که به تفسیر و توضیح آیات و نیز احادیث به زبان فارسی پرداخته است. در این کتاب آمده است که مرد روی دست ها و موضع دستبند زن نامحرم را می تواند ببیند (مجلسی، ۱۳۷۴: ج ۴، ۳۶۶). در جای دیگر این کتاب درباره پوشش زنان به هنگام نماز این گونه آمده است: «حضرت امام محمد باقر صلوات الله علیه که فرمودند حضرت فاطمه زهرا صلوات الله علیها نماز کردن در پیراهنی، این مقنعه صغیره که بر سر مبارک گرفته بودند و زیاد از آن نبود، مو و گوش های مبارک آن حضرت را فراگرفته بود و ظاهر آن است که وقتی تمام مو را فرامی گیرد که گردن نیز پوشیده باشد» (مجلسی، همان: ج ۳، ۳۶۷) و «زن نماز می کنند در ۳ جامه ازاری که چادر باشد و پیراهنی و مقنعه و اگر مقنعه را بر دور سر بپیچید که

سر و گردن بافت مو و سینه را بپوشاند در عوض چادر نیز ضرر ندارد» (مجلسی، همان: ج ۳، ۳۶۹). مجلسی در جلد چهارم این کتاب از قول امام جعفر صادق (ع) می‌نویسد: «صحیح نیست که زن مسلمان را که مقنعه یا پیراهنی را بپوشد که نپوشاند بدن را به آنکه تنگ یا تنک باشد...» (مجلسی، همان: ج ۴، ۳۵۸). با توجه به این امر که اولین نگاه زن و مرد در مواردی مانند ازدواج مجاز است (شمس‌الدین، ۱۳۸۳: ۱۷۴-۱۷۶)، به نظر می‌رسد که پس از ساده‌نویسی و فارسی‌نویسی کتب فقها و ازدیاد و تنوع تفاسیر فارسی در دوران صفوی، نگارگر و زنان طبقات مختلف جامعه بی‌تأثیر از این تفاسیر فارسی نبوده‌اند. نگارگر با استفاده از توصیه‌های تفاسیر فارسی و نیز آنچه در واقعیت بوده است (با توجه به نوشته‌های سیاحان دوران صفوی)، به ترسیم حجاب و پوشش زنان پرداخته است. نگاره دوران شاه عباس دوم بیشترین میزان حجاب را در مقایسه با سه نگاره دیگر دارد.

رتبه دوم در میزان رعایت حجاب و پوشش زنان را می‌توان در نسخه شاهنامه طهماسبی دید. در این نگاره، نگاه زال و رودابه به یکدیگر خشک و توأم بامتانت است و تلاشی در پوشش‌گردن دیده نمی‌شود و حجم زیادی از موی رودابه ترسیم شده است. آستین‌های لباس زنان بلند و پوشش بدن آنان قابل توجه است. نوع پوشش این نگاره و نیز سرپوش زنان یادآور دوران تیموری است. پوشش‌گردن مطابق فتاوا و دستورهای شرعی دوران شاه طهماسب نیست، ولی پوشش بدن و نیز سینه زنان توسط پیراهن نشان‌دهنده تلاش نگارگر برای حفظ پوشش زنان نگاره است. این امر با فتاوا و دستورهای شرعی دوران شاه طهماسب از جمله تفسیر شاهی از سید امیر ابوالفتح جرجانی، مطابق است. جرجانی در باب حدود پوشش زنان این گونه نوشته است: «...مراد از ضرب مقنعه بر جیب‌ها انداختن کنار مقنعه است بر چاک گریبان تا گردن و سینه ننماید چنانکه عادت بوده است در جاهلیت» (جرجانی، ۱۳۶۲: ج ۲، ۳۶۱). و نیز در جای دیگر «... بر بالای مقنعه و جامه اصل پوشند مثل چادر شب و غیره و از آن جامه‌ها آنکه بالاپوش نپوشند و اکتفا کنند به مقنعه و جامه اصل» (جرجانی، همان: ج ۲، ۳۰۷). در این نگاره گوش زنان و گوشواره آنها و نیز تاجی بر سر زنان نگاره دیده می‌شود که مطابق دستورهای تفاسیر شرعی آن دوره نیست. برای نمونه در تفسیر شاهی این گونه آمده است: «حرام است بر زنان اظهار زیور باطنی خود بر مردان» (جرجانی، همان: ج ۲، ۳۶۴ و ۳۶۱). با توجه به کنش و نگاه زال و رودابه به یکدیگر، با توجه به تفاسیر آن دوران، این گونه برداشت می‌شود که نگارگر در این امر توجهی به دستورهای شرعی نداشته است. برای نمونه در جلد دوم تفسیر شاهی درباره نوع نگاه مرد و زن نوشته شده است: «بپوشاند چشم‌های خود را یعنی چشم‌هایی که به جانب نامحرم باشد و معنی اول ظاهرتر است ... تحریم نظر کردن مردان به زنان نامحرم» (جرجانی، همان: ج ۲، ۳۵۸). با توجه به موارد ذکرشده، این نگاره در مقام دوم در حفظ حجاب زنان قرار می‌گیرد.

نگاره شاهنامه شاه اسماعیل، اگرچه بیشترین رعایت دستورهای دینی را صرفاً در حفظ نگاه زن و مرد نامحرم به یکدیگر دارد، اما با بررسی سه‌گانه گزینه‌ها در درجه سوم قرار می‌گیرد. در این نگاره گردن زنان دیده می‌شود و پیراهن یقه‌هفت و جلو باز زنان نگاره مغایر دستورهای دینی است. رعایت پوشش سر و نوع لباس زنان تحت تأثیر نگاره‌های گذشته، همچون شاهنامه طهماسبی است. این نگاره در حفظ حجاب زنان در رتبه سوم قرار دارد. در نگاره دوران شاه

صفی، ترسیم کنش بوسه زدن زال به موی رودابه و نیز اضافه کردن بیت مربوطه برای اولین بار دیده می‌شود. نوع سرپوش‌هایی که گردن و سینه زنان را نمی‌پوشاند و ترسیم پیراهن یقه‌هفت برای رودابه که یادآور نگاره‌های شاهنامه‌های گذشته است. در دوران شاه صفی، تشویق زن‌بارگی و گسترش دختران حرم‌سرا و انجام اعمال منافی شرع ظاهراً با مقام پادشاهان منافاتی نداشت (پارسا، ۱۳۹۳: ۲۴۹). تاورنیه در سفرنامه خود درباره شاه صفی نوشته است که وی در اردوی سلطنتی خود در نزدیکی جلفای ارمنستان، زن‌های فاحشه جمیله را به رسم معمول، همراه خود می‌آورد تا در مواقع آسایش با رقص و غمزه و عشوه خاطرش را مشغول نمایند (حجازی، ۱۳۸۱: ۱۶۵). در جای دیگر از این سفرنامه، این گونه آمده است که در زمانی که شاه صفی، با تاورنیه در حال صحبت جدی بود، زنان خواننده و رقاص به امر شاه صفی، در ایوان جلوی آنها می‌نشستند و شراب می‌نوشیدند (حجازی، همان: ۳۰۴). شاه صفی که گویا شدیداً به تریاک معتاد بود و شراب‌خواری فهار بود، نظارتی بر امور حکومتی نداشت (ابی صعب، ۱۳۹۶: ۲۳۶)، و فرمانش همانند فرمان خداوند و پیامبر بدون چون و چرا اجرا می‌شد (پارسا، ۱۳۹۳: ۲۴۹). با توجه به موارد ذکر شده می‌توان رتبه چهارم را به این نگاره از جهت حفظ حجاب داد.

خلاصه یافته‌های پژوهش در نگاره‌های چهارگانه در جدول ذیل قابل مشاهده است:

نسخه‌ها گزینه‌ها	نگاره شاهنامه شاه طهماسب	نگاره شاهنامه شاه اسماعیل	نگاره متعلق به دوران شاه صفی	نگاره متعلق به دوران شاه عباس دوم	حجاب و پوشش برتر
منع نگاه زن و مرد نامحرم	زال و رودابه به یکدیگر نگاه می‌کنند.	نگاه زال به رودابه نیست. رودابه نیست. نگاه رودابه به زال است.	نگاه زال به ولی در حال بوسه زدن به موی رودابه است. نگاه رودابه به زال است.	زال و رودابه به یکدیگر نگاه می‌کنند.	نگاره شاهنامه شاه اسماعیل
پوشش سر	روسری سفیدرنگ، از پشت سر بسته می‌شود و از پشت	روسری سفیدرنگ، از پشت بسته می‌شود و پشت	روسری رنگی و طرح است که بر روی کلاه کوچکی	مقنعه و روسری رنگی و طرح بر سر زنان نگاره دیده	

<p>نگاره متعلق به دوران شاه عباس دوم</p>	<p>می‌شود. مقنعه بلند که از جلو سینه و شانه‌ها را پوشانده و از پشت آویزان است، احتمالاً بلندی آن تا زیر زانو است. بر روی مقنعه، نیم‌تاجی مانند پیشانی‌بند قرار دارد که از پشت سر بسته شده و بخش بالای پیشانی را پوشانده است. گوش و گردن پوشیده و مقدار بسیار کمی مو از کنار صورت زنان بیرون است. تنها یکی از زنان دارای روسری است که تاجی بزرگ بر سر او قرار دارد و بخش عمده او پشت‌کنگره است.</p>	<p>قرار دارد که بر روی سر زنان است. روسری از پشت بسته شده و از پشت سر زنان آویزان است. روسری بخشی از پیشانی و موی بالای پیشانی را پوشانده است، اما گوش و گردن و موهای اطراف آن مشهود است. بر روی روسری پیشانی‌بندی رنگی قرار گرفته که از پشت سر گره خورده است. بر روی یکی روسری‌ها تاجی کاکل مانند قرار دارد.</p>	<p>سر زنان آویزان است. بخش بالایی پیشانی را می‌پوشاند و کمی از موی بالای پیشانی از زیر روسری بیرون است. گوش و گردن و موی اطراف آنها قابل مشاهده است. بر روی این روسری‌ها نیم‌تاج‌هایی بر پیشانی زنان قرار گرفته است.</p>	<p>سر زنان آویزان است. این روسری بخش بالایی پیشانی و موی بالای پیشانی را می‌پوشاند، اما گوش و موهای اطراف آن و گردن مشهود است. دو نیم‌تاج کاکل مانند بر روی روسری دو زن از زنان نگاره قرار گرفته است.</p>	
--	--	---	--	---	--

	مقدار کمی از گردن او دیده می‌شود.				
نگاره متعلق به دوران شاه عباس دوم	قبا بلند، رنگی، طرح‌دار، یقه‌هفت، یقه‌برگردان و گشاد است. آستین‌های آن بلند است و با شال از کمر بسته می‌شود. بدن زنان پوشیده و تنها روی دست‌های آنها تا مچ دیده می‌شود. در این نگاره تنها گردن رودابه پوشیده نیست ولی بخش بیشتری از بدن رودابه توسط نگارگر در پشت ستون رسم شده است.	پیراهن یقه‌هفت، جلو باز، رنگی، طرح‌دار و بدون طرح، و قبا با آستین بلند، یقه‌هفت، یقه برگشته، رنگی، طرح‌دار، دکمه‌دار و تنگ است. رو و کف دست تا مچ و گردن دیده می‌شود. تنها در یک مورد پیراهن جلو باز است و بخشی از بدن او دیده می‌شود.	در نسخه شاه اسماعیل، پیراهن رنگی، بدون طرح، و جلو باز و یقه‌گرد است. قبا آستین بلند، رنگی، با طرح و بدون طرح و یقه‌هفت است. تن پوش بلند، آستین کوتاه و رنگی، بدون طرح و پوشش زنان در این نگاره گشاد است. کف دست و روی گردن آنان دیده می‌شود. بجز یک مورد که در آن زنی دست خود را بالا آورده است.	پیراهن ساده و رنگی و جلو باز است. قبا آستین بلند و طرح‌دار و بدون طرح، رنگی، یقه‌هفت، یقه برگشته، دکمه‌دار و بدون دکمه است. تن پوش جلو باز، آستین کوتاه، رنگی، طرح‌دار و یقه برگشته است. پوشش زنان در این نگاره گشاد است. کف و روی دست تا مچ و گردن آنان دیده می‌شود. بجز یک مورد که در آن زنی دست خود را بالا آورده است.	پوشش بدن زنان

			علت جلوباز بودن پیراهن، بخشی از بدن زنان قابل مشاهده است.		
--	--	--	---	--	--

نتایج تحقیق

حجاب واژه‌ای ویژه برای حفظ پوشش زنان در برابر مردان نامحرم است. پوشش زنان در ادوار قبل از اسلام و بعد از آن وجود داشته است. در واقع زنان موی سر خود را می‌پوشاندند و با ظهور دین اسلام و دستور به پوشش زنان و نیز با تأکید به حفظ گردن و سینه آنان، تغییرات در پوشش زنان اعمال شد. می‌توان تغییرات در حجاب و پوشش زنان را در آثار فاخر ایران دوران اسلامی، همچون شاهنامه فردوسی مشاهده کرد. شاهنامه یکی از بزرگ‌ترین و اثرگذارترین آثار حماسی ایران و جهان است که در دوران صفوی چندین بار خوشنویسی و مصور شده است. در این پژوهش چهار نگاره از دوران صفوی با موضوع مشترک «دیدار زال و رودابه» انتخاب شد و با توجه به مطالعات فقهی و تاریخی در زمینه حجاب در سه گزینه مورد مقایسه قرار گرفت. گزینه‌ها شامل نگاه زن و مرد نامحرم، پوشش سر، و پوشش بدن زنان نگاره بود. این پژوهش، با استفاده از جدول به مقایسه و توصیف و تحلیل نگاره‌ها پرداخت و به پرسش‌های ذیل پاسخ داد: پرسش نخست این بود که در این نگاره‌ها پوشش زنان با چه ویژگی‌هایی توسط نگارگران ترسیم شده است؟ در پاسخ به سؤال اول می‌توان گفت نگارگر با استفاده از تفاسیر فارسی و فرهنگ و باورهای زمانه (با توجه به نوشته‌های سیاحان دوران صفوی)، به ترسیم حجاب و پوشش زنان پرداخته است. در نگاره نسخه دوران شاه عباس دوم ترسیم مقنعه بلند که روی سینه و گردن را می‌پوشاند و قرار دادن رودابه در پشت ستون برای کمتر نشان دادن او، تلاشی است که نگارگر برای حفظ حجاب شرعی و پوشش توصیه‌شده مفسران زمانه خود انجام داده است. با توجه به محتوای تفاسیر دوران صفوی که مرد روی دست‌ها و موضع دستبند زن نامحرم را می‌تواند ببیند، نگارگر دوران حکومت شاه عباس دوم، از این دستور در رسم زنان نگاره به‌خوبی استفاده کرده و با ترسیم لباسی گشاد با آستین‌های بلند، تلاشی در حفظ پوشش بدن زنان در نگاره خویش داشته است. پرسش دوم به دنبال این موضوع بود که در مقایسه نگاره‌ها، کدام نگاره به میزان بیشتری از پوشش زنان را در نقش رعایت کرده است؟ که با توجه به پوشش مناسب‌تر سر و گردن و بدن و دست‌های زنان و نوع ارتباط تصویری ایجادشده میان زال و رودابه، می‌توان پاسخ داد که نگاره دوران حکومت شاه عباس دوم، بیشترین میزان حجاب را در مقایسه با سه نگاره دیگر رعایت کرده است.

<https://art.thewalters.org/search/?q=W.۶۰۲>

<https://art.thewalters.org/search/?q=W.۶۱۱>

https://www.davidmus.dk/files/۸/۷/۳۱۳۲/Copyright_David-Collection_Copenhagen_۹۹-2006_web_۲.jpg

<https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/safavids>
<https://shahnameh.fitzmuseum.cam.ac.uk/structure-and-themes>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۵۲۱۱۶>

مآخذ

- ابی صعب، رولا جوردی (۱۳۹۶). *تغییر مذهب در ایران (دین و قدرت در ایران عصر صفوی)*، ترجمه منصور گل‌صفت. تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- علی ابن ابی طالب (۱۳۸۸). *نهج البلاغه*، ترجمه علی شیروانی. تهران: نسیم حیات.
- عمید، حسن (۱۳۶۳). *فرهنگ فارسی عمید*. تهران: امیر کبیر.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ق)، *تهذیب اللغة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- دبیری، غزال (و دیگران) (۱۳۹۷). *شاهنامه و پژوهش‌های تازه پیرامون تاریخ‌نگاری، هنر و جامعه ایرانی*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی. تهران: نشر پایان.
- دبیرسیاقی، سیدمحمد (۱۳۹۵). *برگردان روایت‌گونه شاهنامه فردوسی به نشر*. تهران: نشر قطره.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*. تهران: روزنه.
- دیبا، لیلا س. [لیلا دیبا / لیلا سودآور - دیبا] (۱۳۸۳). *پوشاک در ایران زمین، دوره صفویان و قاجار* (از مقالات دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین. تهران: امیر کبیر.
- ڈزی، راینهارت پیتر ان (۱۳۸۳). *فرهنگ البسه مسلمانان*، ترجمه حسینعلی هروی، ویراستار بهاء الدین خرمشاهی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). *سیاحتنامه شاردن*، ترجمه محمد عباسی. تهران: امیر کبیر.
- کوپر، جی. سی. (۱۳۹۶). *فرهنگ نمادهای آیینی*، ترجمه رقیه بهزادی. تهران: علمی.
- ابن جزئی غرناطی، محمد بن احمد (بی تا). *التسهیل لعلوم التنزیل*، محقق عبدالله خالدی. بیروت: دار الارقم بن ابی الارقم.

- حجازی، بنفشه (۱۳۸۱). *ضعیفه (بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر صفوی)*. تهران: قصیده سرا.
- ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۷ م). *جمهره اللغه*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر التوزیع.
- جرجانی (آل)، سید امیر ابوالفتح (۱۳۶۲). *تفسیر شاه‌ی، او، آیات الأحکام*، توضیح آیات الاحکام ولی الله الاشرافی. تهران: نوید.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶). *شاهنامه*. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی (۱۳۷۴). *لوامع صاحبقرانیه*. قم: دارالتفسیر.
- منصوریان سرخ گریه، حسین (۱۳۹۰). «نقد زیبایی‌شناسی داستان زال و رودابه». *فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی (دانشگاه آزاد مشهد)*، ۲۹ (۱)، ۷۴-۹۵.
- مینوی، مجتبی، (۱۳۷۲). *فردوسی و شعرا*. تهران: توس.
- معین، محمد (۱۳۸۱). *فرهنگ معین*. تهران: کتاب راه نو.
- میرزایی، مینا (۱۳۹۲). *بررسی پوشش زن در شاهنامه‌های مصور (مطالعه موردی شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- ملا ابراهیمی، عزت، بهرامیان، مسعود و زارع درنیایی، عیسی (۱۳۸۹)، «حجاب در ایران باستان». *پژوهش‌نامه زنان*، (۲)، ۱۱۱ - ۱۲۶.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۶). *حجاب*. تهران: صدرا.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۹). *خمسۀ نظامی شاه طهماسبی*. تهران: فرهنگستان هنر.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۳). *دایره المعارف هنر*. تهران: فرهنگ معاصر.
- پارسا، فروغ (۱۳۹۳). *تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران (سده دهم و یازدهم هجری)*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پک، اِلسی ه. [هولمز] (۱۳۸۳). *پوشاک در ایران زمین، از استیلای عرب تا تهاجم مغول در دانشنامه ایرانیکا*، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین، با مقدمه علی بلوکباشی. تهران: امیر کبیر.
- پوراکبر، آرش (۱۳۹۶). *فالنامه شاه طهماسبی*، ویراستار طاهر رضازاده. تهران: نشر متن.
- قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۷۷). *مفردات نهج البلاغه*. تهران: نشر قبله.
- قوامی، ترودی س. (۱۳۸۳). *پوشاک در ایران زمین، دوره اشکانیان (از مقالات دانشنامه ایرانیکا)*، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین. تهران: امیر کبیر.
- سعیدی، فریده. (۱۳۹۳). *تشریح حجاب در اسلام و حدود فقهی آن*. فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، ش ۶۱، پاییز و زمستان، صفحه ۴۵ تا ۷۰.

سبیرت، ایلسه (۱۳۹۶). زن در اساطیر شرق باستان، ترجمه رقیه بهزادی. تهران: پژوهشگران.
شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳). تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات.
شمس الدین، شیخ محمد مهدی (۱۳۸۲). حدود پوشش و نگاه در اسلام، ترجمه محسن عابدی. تهران: انتشارات بین المللی الهدی.

شیرازی (مهاجن)، فائقه (۱۳۷۰). «پوشاک زنانه در دوران تیموریان». کلک، ۲۳ و ۲۴، ۱۹۱-۱۹۸.
سیمز، الینور (۱۳۸۳). پوشاک در ایران زمین، دوره مغول و تیموریان (از مقالات دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین. تهران: امیر کبیر.
ولی قوجق، منصور؛ مهرپویا، حسین (۱۳۹۶). «مطالعه تطبیقی پوشش زنان در سفرنامه‌ها و نگاره‌های دوره صفویه». پژوهش هنر (دانشگاه هنر اصفهان)، ۷(۱۳)، ۱۰۹-۱۲۳.
یاسینی، سیده راضیه. (۱۳۹۳). رویکرد دینی نگارگری اصیل ایران به تصویرگری زنان زن در فرهنگ و هنر (۲)، ۱۶۷-۱۸۷.

زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دارالکتب العربی.

زارع، علی مدد (۱۳۸۸). تحلیل روایات حجاب. پایان‌نامه، دانشگاه قم دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
ضیاءپور، جلیل (۱۳۴۷). پوشاک زنان ایران، از کهن‌ترین زمان تا آغاز شاهنشاهی پهلوی. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.

مأخذ (به زبان اصل منبع)

ابن جزى غرناطی، محمد بن احمد (بی تا). التسهیل لعلوم التنزیل، محقق عبدالله خالدی. بیروت: دار الارقم بن ابی الارقم.

ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۷ م). جمهره اللغة. بیروت: دارالعلم للملایین.
ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر التوزیع.
ابی صعب، رولا جوردی (۱۳۹۶). تغییر مذهب در ایران (دین و قدرت در ایران عصر صفوی)، ترجمه منصور گل‌صفت. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ق)، تهذیب اللغة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
پارسا، فروغ (۱۳۹۳). تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران (سده دهم و یازدهم هجری). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- پک، اِلسی ه. [هولمز] (۱۳۸۳). پوشاک در ایران زمین، از استیلای عرب تا تهاجم مغول در دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین، با مقدمه علی بلوکباشی. تهران: امیر کبیر.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۳). دایره المعارف هنر. تهران: فرهنگ معاصر.
- پوراکبر، آرش (۱۳۹۶). فالنامه شاه طهماسبی، ویراستار طاهر رضازاده. تهران: نشر متن.
- جرجانی (آل)، سید امیر ابوالفتح (۱۳۶۲). تفسیر شاهی، او، آیات الأحکام، توضیح آیات الاحکام ولی الله الاشرافی. تهران: نوید.
- حجازی، بنفشه (۱۳۸۱). ضعیفه (بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر صفوی). تهران: قصیده سرا.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶). شاهنامه. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۹). خمسه نظامی شاه طهماسبی. تهران: فرهنگستان هنر.
- دبیرسیاقی، سیدمحمد (۱۳۹۵). برگردان روایت گونه شاهنامه فردوسی به نشر. تهران: نشر قطره.
- دبیری، غزال (و دیگران) (۱۳۹۷). شاهنامه و پژوهش‌های تازه پیرامون تاریخ‌نگاری، هنر و جامعه ایرانی، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی. تهران: نشر پایان.
- دُزی، راینهارت پیتر ان (۱۳۸۳). فرهنگ البسه مسلمانان، ترجمه حسینعلی هروی، ویراستار بهاء الدین خرمشاهی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه. تهران: روزنه.
- دیبا، لیلا س. [لیلا دیبا / لیلا سودآور - دیبا] (۱۳۸۳). پوشاک در ایران زمین، دوره صفویان و قاجار (از مقالات دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین. تهران: امیر کبیر.
- زارع، علی مدد (۱۳۸۸). تحلیل روایات حجاب. پایان‌نامه، دانشگاه قم دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دارالکتب العربی.
- سعیدی، فریده. (۱۳۹۳). تشریح حجاب در اسلام و حدود فقهی آن. فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، ش ۶۱، پاییز و زمستان، صفحه ۴۵ تا ۷۰.
- سبیرت، ایلسه (۱۳۹۶). زن در اساطیر شرق باستان، ترجمه رقیه بهزادی. تهران: پژوهش‌های فرزاد.
- سیمز، الینور (۱۳۸۳). پوشاک در ایران زمین، دوره مغول و تیموریان (از مقالات دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین. تهران: امیر کبیر.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی. تهران: امیر کبیر.
- شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳). تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات.

شمس الدین، شیخ محمد مهدی (۱۳۸۲). *حدود پوشش و نگاه در اسلام*، ترجمه محسن عابدی. تهران: انتشارات بین المللی الهدی.

شیرازی (مهاجن)، فائقه (۱۳۷۰). «پوشاک زنانه در دوران تیموریان». کلک، ۲۳ و ۲۴، ۱۹۱-۱۹۸.
ضیاءپور، جلیل (۱۳۴۷). *پوشاک زنان ایران، از کهن‌ترین زمان تا آغاز شاهنشاهی پهلوی*. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.

عمید، حسن (۱۳۶۳). *فرهنگ فارسی عمید*. تهران: امیر کبیر.
قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۷۷). *مفردات نهج البلاغه*. تهران: نشر قبله.
قوامی، ترودی س. (۱۳۸۳). *پوشاک در ایران زمین، دوره اشکانیان* (از مقالات دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر)، ترجمه پیمان متین. تهران: امیر کبیر.

کوپر، جی. سی. (۱۳۹۶). *فرهنگ نمادهای آیینی، ترجمه رقیه بهزادی*. تهران: علمی.
مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی (۱۳۷۴). *لوامع صاحبقرانیه*. قم: دارالتفسیر.
مطهری، مرتضی. (۱۳۸۶). *حجاب*. تهران: صدرا.
معین، محمد (۱۳۸۱). *فرهنگ معین*. تهران: کتاب راه نو.
ملا ابراهیمی، عزت، بهرامیان، مسعود و زارع درنیاپی، عیسی (۱۳۸۹)، «حجاب در ایران باستان». *پژوهش‌نامه زنان*، (۲) ۱۱۱ - ۱۲۶.

منصوریان سرخ گریه، حسین (۱۳۹۰). «نقد زیبایی‌شناسی داستان زال و رودابه». *فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی* (دانشگاه آزاد مشهد)، ۲۹ (۱)، ۷۴-۹۵.

میرزایی، مینا (۱۳۹۲). *بررسی پوشش زن در شاهنامه‌های مصور (مطالعه موردی شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
مینوی، مجتبی، (۱۳۷۲). *فردوسی و شعرا*. تهران: توس.

علی ابن ابی طالب (۱۳۸۸). *نهج البلاغه*، ترجمه علی شیروانی. تهران: نسیم حیات.
ولی قوجق، منصور؛ مهرپویا، حسین (۱۳۹۶). «مطالعه تطبیقی پوشش زنان در سفرنامه‌ها و نگاره‌های دوره صفویه». *پژوهش هنر* (دانشگاه هنر اصفهان)، ۷ (۱۳)، ۱۰۹-۱۲۳.

یاسینی، سیده راضیه. (۱۳۹۳). *رویکرد دینی نگارگری اصیل ایران به تصویرگری زنان زن در فرهنگ و هنر* (۲)، ۱۶۷-۱۸۷.